

Kraków, 19 listopada 2023 r.

Prof. dr hab. Paweł Laidler
Instytut Amerykanistyki i Studiów Polonijnych
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politycznych
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
pawel.laidler@uj.edu.pl

POWTÓRNA RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ MGR. ARTURA
WIŚNIEWSKIEGO PT. PROCESY DEMOKRATYZACJI REPUBLIKI TUNEZYJSKIEJ
ORAZ ARABSKIEJ REPUBLIKI EGIPTU W LATACH 2010-2022
PRZYGOTOWANEJ POD OPIEKĄ PROMOTORSKĄ
PROF. DR HAB. AGNIESZKI KASIŃSKIEJ-METRYKI

Recenzowana rozprawa autorstwa Pana mgr. Artura Wiśniewskiego porusza aktualną i ważną problematykę ustrojową odnoszącą się do przebiegu i skutków procesów demokratyzacji dwóch państw Afryki Północnej doświadczających poważnych przemian społeczno-politycznych na skutek tzw. „Arabskiej Wiosny”, zarówno z perspektywy komparatystycznej biorącej pod uwagę specyfikę systemów politycznych, społecznych, religijnych i kulturowych, jak również na podstawie przeprowadzonych przez Doktoranta wywiadów pogłębionych z przedstawicielami organizacji pozarządowych w Republice Tunezyjskiej (niżej: Tunezja) i Arabskiej Republice Egiptu (niżej: Egipt). Druga (zmodyfikowana) wersja rozprawy liczy 334 strony, w tym 245 stron właściwego tekstu (co oznacza zwiększenie jej pełnej objętości o 27 stron) i składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów o charakterze teoretycznym i analitycznym oraz zakończenia, a także aneksów zawierających scenariusz i transkrypcję oryginalnych badań przeprowadzonych przez Doktoranta i bibliografii wykorzystanych źródeł naukowych wraz ze spisem ilustracji i tabel.

We wstępie, oprócz przybliżenia kontekstu historycznego przemian społeczno-politycznych roku 2010-2012 w Tunezji i Egipcie, Doktorant wyjaśnia przyczyny dla których podjął się zbadania stopnia demokratyzacji obydwu państw na skutek „Arabskiej Wiosny”, wskazując m.in. na pewien stopień deficytu publikacji na ten temat oraz rozbieżności w ocenie przez ekspertów skutków przemian ostatniej dekady w regionie. Podstawowym problemem badawczym wskazanym w rozprawie jest pytanie: „w jaki sposób oraz z jakim skutkiem przebiegły procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej oraz Arabskiej Republiki Egiptu w

 1

latach 2010-2022”? Poszukując odpowiedzi na tak postawione pytanie badawcze, Doktorant stawia trzy hipotezy (s. 14, wcześniej s. 13), które – w stosunku do pierwszej wersji doktoratu – zostały w niektórych przypadkach znacząco zmodyfikowane. Sposób oceny stopnia demokratyzacji Tunezji i Egiptu oparto przede wszystkim na indeksach demokracji, które stanowią istotne odniesienie w rozdziałach analizujących przebieg i skutki procesów demokratyzacji we wspomnianych państwach (H1). Skutki tych procesów również zdecydowano badać w sposób bardziej prawidłowy zastępując pojęcie „sprawności” łatwiej mierzalną „efektywnością” (H1). Jeszcze ważniejsza zmiana nastąpiła w przypadku próby badania i oceny wpływu islamu na procesy demokratyzacji, co w pierwszej wersji Doktoratu mogło wzbudzać kontrowersję z uwagi na pojawiające się, zarówno w hipotezie, jak i samej analizie, uproszczenia. W rezultacie określenie „szczególna rola islamu” zostało zastąpione „stopniem odniesień do islamu”, co w większym stopniu odpowiada rzeczywistości i pozwala Doktorantowi uniknąć zarzutów o uproszczenia czy skróty myślowe przy kreowaniu wniosków dotyczących korelacji między kwestiami religijnymi i politycznymi w Tunezji i Egipcie (H2). Jest to szczególnie widoczne w modyfikacji cząstkowego pytania badawczego postawionego w związku z drugą hipotezą, gdzie badanie wpływu islamu na ustawodawstwo zostało zastąpione badaniem wpływu partii politycznych wykorzystujących islam w retoryce politycznej na implementowanie demokracji w społeczeństwie. Zmiana nie jest zatem jedynie kosmetyczna, ale to bardzo istotne przeniesienie nacisku z badania ogólnej roli islamu na badanie działalności tunezyjskich i egipskich partii politycznych na przemiany ustrojowe. Kontekst efektywności implementacji reguł demokratycznych stanowi również odniesienie w trzeciej hipotezie badawczej, natomiast pytanie cząstkowe nie uległo w tym przypadku zmianie (H3). Na koniec warto podkreślić, że we wstępie pojawiają się również rozważania na temat zastosowanych metod badawczych, doprecyzowane zostają ramy czasowe analizy oraz następuje streszczenie zakresu badawczego poszczególnych rozdziałów rozprawy.

Rozdział pierwszy jest poświęcony rozważaniom o charakterze teoretycznym na temat fundamentalnych dla nauki o polityce i administracji, jak i samej rozprawy, pojęć demokracji, demokratyzacji oraz de-demokratyzacji, a także powiązanych z nimi zjawisk transformacji i tranzycji oraz konsolidacji. Wszystkie te pojęcia zostają zdefiniowane na podstawie analizy literatury polskiej i obcojęzycznej, poprzez zarówno odwołanie się do kilku teorii demokracji, jak i przypisanie im konkretnych przykładów państw i regionów podlegających procesom transformacji z reżimów autorytarnych do demokratycznych. Ważnym elementem analizy jest przedstawienie różnych wymiarów procesów demokratycznych, a prezentowane perspektywy

dotyczą wpływu transformacji ustrojowych na funkcjonowanie państwa, społeczeństwa i gospodarki.

W rozdziale drugim, mającym również w pewnej części charakter teoretyczny, Doktorant proponuje analizę przekrojową reżimów politycznych państw arabskich, skupiając się m.in. na ich typologii, cechach szczególnych oraz czynnikach determinujących odmienności systemów politycznych i społecznych poszczególnych państw regionu. Nie bez znaczenia dla wartości naukowej rozprawy pozostaje dyskurs nad aspektem wpływu religii na reżim i system polityczny, ze szczególnym uwzględnieniem pojęcia ekstremizmu islamskiego stanowiącego realne zagrożenie dla spójności i efektywności procesów demokratyzacji wybranych państw Afryki Północnej. Tym samym przybliżone zostają nie tylko konkretne zjawiska składające się na funkcjonujący w regionie ekstremizm religijny, ale dokonana zostaje analiza fundamentalistycznych podmiotów/grup działających w państwach arabskich.

Choć kolejne dwa rozdziały, zdaniem Doktoranta, mają charakter teoretyczny, to są one raczej rozdziałami analitycznymi, w których przedstawiona zostaje ewolucja systemów politycznych Tunezji (rozdział trzeci) i Egiptu (rozdział czwarty) od roku 2010, a więc zainicjowania Arabskiej Wiosny do roku 2022, który Doktorant ustalił jako cezurę czasową badań. Rozdziały te mają bardzo podobną strukturę, co wynika z faktu, że jednym z celów rozprawy jest dokonanie komparatystyki wspomnianej ewolucji systemowej i znaczenia procesów demokratyzacji obydwu państw. Oprócz krótkiego rysu historycznego na temat ustroju Tunezji i Egiptu, a także kontekstu społeczno-gospodarczego przed rokiem 2010, mamy do czynienia z analizą istotnych kwestii dla zagadnień systemowych jak reżim państwa, forma rządów, prawa wyborcze i miejsce religii w konstytucji. Podstawą analizy we wspomnianych rozdziałach są akty prawne, w tym ustawy zasadnicze obydwu państw, których treść została przez Doktoranta przywołana i przeanalizowana, a także literatura poświęcona badaniu przemian politycznych, społecznych i gospodarczych w regionie.

W ostatnim rozdziale rozprawy, który bez wątpienia jest jej najbardziej oryginalną częścią, Doktorant podejmuje próbę oceny procesów demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej i Arabskiej Republiki Egiptu na podstawie przeprowadzonych przez siebie wywiadów, których liczba została zwiększona w stosunku do pierwszej wersji rozprawy, z sześcioma (a nie czterema) przedstawicielami organizacji pozarządowych (po trzech z każdego państwa). Na początku rozdziału przybliżona zostaje metodologia badań, obejmująca m.in. sposób doboru respondentów, charakter zadawanych pytań oraz warunki przeprowadzania wywiadów. Jednocześnie wskazano na potencjalne słabości zastosowanej metody badawczej, które stanowiły czynniki natury obiektywnej i subiektywnej. Znacząca część tekstu została

poświęcona na same wywiady, które przytoczono w polskiej wersji językowej, a ich wersja oryginalna pojawia się jako aneks do rozprawy. Natomiast w końcowym fragmencie rozdziału Doktorant przedstawia własne wnioski z przeprowadzonych badań.

Zakończenie stanowi z jednej strony podsumowanie prowadzonych badań, z drugiej zaś wprowadza szereg istotnych danych statystycznych pochodzących z raportów i dokumentów międzynarodowych organizacji i instytucji, jak *Freedom House*, czy Bank Światowy. Doktorant przywołuje również trzy hipotezy badawcze wraz z określeniem stopnia ich weryfikacji (H1 – częściowa confirmacja, H2 – confirmacja, H3 – falsyfikacja) wraz z komentarzem Doktoranta, co stanowi modyfikację w stosunku do pierwszej wersji rozprawy, gdzie hipoteza druga została zweryfikowana negatywnie, a trzecia pozytywnie. Jak widać, odmienne podejście do pewnych kwestii badawczych spowodowało konieczność zrewidowania wcześniejszych wyników prowadzonych analiz.

Na podstawie obowiązujących przepisów (art. 13 ust. 1 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule naukowym w zakresie sztuki – tekst jednolity Dz. U. z 27 września 2017 r. – w związku z art. 175 ust. 1 Przepisów wprowadzających ustawę Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 3 lipca 2018 r. – Dz. U. z 30 sierpnia 2018 r. oraz z art. 187 ust. 1 i 2 ustawy z dnia 20 lipca 2018 r. Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce) zadaniem recenzenta w przewodzie doktorskim jest ocena czy rozprawa doktorska stanowi oryginalne rozwiązanie problemu naukowego oraz dowodzi ogólnej wiedzy teoretycznej Doktoranta w zakresie dyscypliny naukowej w której jest przygotowana, a także potwierdza umiejętność samodzielnego prowadzenia badań naukowych. Należy zatem ocenić, czy problem badawczy i zakres tematyczny analizy zostały prawidłowo zdefiniowane i czy można odnaleźć w recenzowanej rozprawie elementy oryginalnych badań, rozważań i wniosków badawczych. Jednocześnie recenzent powinien potwierdzić czy treść rozprawy, zastosowane metody i techniki badawcze oraz sposób analizy odzwierciedlają wiedzę teoretyczną oraz umiejętności prowadzenia samodzielnego badań przez Doktoranta.

Nie ulega wątpliwości, że podjęta w rozprawie problematyka badawcza jest aktualna i niezwykle istotna z punktu widzenia zarówno sytuacji społeczno-politycznej w regionie państw Afryki Północnej, jak również szeroko pojętych procesów demokratyzacji następujących w państwach, których reżimy polityczne były definiowane jako niedemokratyczne. Cezura czasowa określona w tytule i we wstępie rozprawy została właściwie wyznaczona i z jednej strony wynika z daty inicjującej przemiany społeczno-polityczne w regionie, z drugiej zaś z zakończenia badań nad doktoratem. Ocena oryginalności

badania powinna być analizowana z dwóch perspektyw odnoszących się do generalnej problematyki podjętej w procesie badawczym, jak również do specyficznego ujęcia tematu i przyjęcia nowatorskich założeń z punktu widzenia dotychczasowych rezultatów badawczych jakie ukazały się w światowej i polskiej literaturze przedmiotu. Nieprawdziwym byłoby twierdzić, że Doktorant jest pierwszym badaczem, który podjął się analizy procesów demokratyzacji państw dotkniętych „Arabską Wiosną”, biorąc za podstawę swoich badań systemy polityczne Tunezji i Egiptu. W ostatniej dekadzie przeprowadzono wiele badań na temat stanu demokracji i rządów prawa w rzeczonych państwach w rezultacie przemian społeczno-politycznych jakie nastąpiły po roku 2010. Procesy demokratyzacji i de-demokratyzacji stanowią dziś częste odniesienie politologów, prawników, konstytucjonalistów i reprezentantów innych dyscyplin w ramach dziedziny nauk społecznych co wynika z aktualności wyzwań stawianych współczesnym autokracjom, jak i demokracjom liberalnym. W ostatniej dekadzie powstało wiele monografii i artykułów naukowych poświęconych zagadnieniom ewolucji systemów politycznych, społecznych i gospodarczych regionu Afryki Północnej lub konkretnych państw (w tym Tunezji i Egiptu), z których część skupiła się na badaniu przebiegu oraz efektywności procesów demokratyzacji w państwach regionu. W tym wymiarze nie można zatem mówić, że Doktorant zdecydował się podjąć problematykę niszową czy też rzadko eksplorowaną we współczesnej literaturze, choć wybór Tunezji i Egiptu wydaje się absolutnie uzasadniony z punktu widzenia perspektywy badawczej, jako że mowa o jedynych państwach regionu, które weszły na ścieżkę transformacji systemowej.

Oryginalności rozprawy należy zatem doszukiwać się w sposobie ujęcia tematu, w tym w przyjętych założeniach badawczych, zastosowanych metodach badawczych oraz wnioskach płynących z przeprowadzonych analiz. Tutaj w większym stopniu dostrzegam elementy nowatorskie, wynikające przede wszystkim z przeprowadzenia wywiadów przez Doktoranta z przedstawicielami organizacji pozarządowych Tunezji i Egiptu. Ewentualne uwagi polemiczne na temat samych badań, którymi dzielę się w dalszej części recenzji, nie zmieniają mojego przekonania, że zaproponowane ujęcie badawcze nosi znamiona oryginalności właśnie poprzez próbę spojrzenia na analizowane zjawiska oczami ich uczestników, co należy do rzadkości, zwłaszcza w polskich badaniach nad zagadnieniami związanymi z procesami demokratyzacji. W pierwszej wersji recenzji podkreśliłem, że sposób w jaki Doktorant prowadzi dyskurs nad wpływem kwestii religijnych na funkcjonowanie państw i społeczeństw Tunezji i Egiptu, w tym zwłaszcza roli religii w ewolucji reżimu i systemu politycznego, stanowi – moim zdaniem – dowód dojrzałości i świadomości badawczej, dzięki której ostateczny produkt, jakim jest rozprawa doktorska posiada cechy oryginalności. Podtrzymuję

swoją wcześniejszą opinię, choć bez wątpienia zastosowane w ostatecznej wersji doktoratu modyfikacje w ujęciu problematyki islamu przemawiają do mnie w większym stopniu, przede wszystkim w wyniku skupienia się na analizie dyskursu politycznego w kontekście funkcjonowania partii korzystających w swoim programie oraz retoryce z odniesień do islamu. W tym wymiarze konkluzje badawcze zawarte w zakończeniu wprowadzają pewne nowatorskie wnioski do badań nad stanem demokracji Tunezji i Egiptu i na temat ewentualnych czynników ograniczających możliwość przełożenia narzędzi demokracji znanych w zachodniej cywilizacji na rzeczywistość społeczno-polityczną badanych państw.

Pomimo faktu, że rozprawa jednoznacznie wpisuje się w zakres dyscypliny nauki o polityce i administracji, to w pewnych jej fragmentach oraz poprzez zastosowaną metodologię dostrzegam elementy charakterystyczne dla innych dyscyplin nauki, co pozwala zdefiniować prowadzone przez Doktoranta badania jako interdyscyplinarne. Oprócz ujęcia politologicznego zauważyć można perspektywę socjologiczną (nauki socjologiczne), religioznawczą (nauki o kulturze i religii), gospodarczą (ekonomia), jak również badania na styku nauk o bezpieczeństwie i o stosunkach międzynarodowych. W pełni popieram takie podejście, gdyż nie jest możliwe uzyskanie pełnych, czy choćby satysfakcjonujących rezultatów badawczych nad procesami demokratyzacji Tunezji i Egiptu bez szerszego spojrzenia analitycznego uwzględniającego metody badawcze charakterystyczne dla wspomnianych dyscyplin nauki. Ktoś kto zajmuje się badaniem państw Afryki Północnej w ujęciu zaproponowanym przez Doktoranta, oprócz tożsamości politologicznej jawi się jako badacz studiów regionalnych (*regional studies, area studies*), które cechuje inter-, czy multidyscyplinarność. Zwłaszcza ujęcie islamu jako kategorii analitycznej pozwala na głębsze zrozumienie procesów społecznych, politycznych i kulturowych w Tunezji i Egipcie oraz dokonanie analizy komparatystycznej ukazującej odmienną rolę religii w kształtowaniu systemów politycznych w obydwu jurysdykcjach.

W tym kontekście warto pochylić się nad zagadnieniami metodologicznymi, które w pierwotnej wersji rozprawy zostały sprowadzone do dwóch: metody komparatystycznej oraz badań empirycznych, co skłoniło mnie do wyrażenia opinii na temat dosyć skromnego zakresu metod badawczych opisanych w rzeczonym fragmencie rozprawy. W swojej pierwszej recenzji uznałem zasadność zastosowania metody porównawczej i empirycznej oraz analizy systemowej, ale wskazałem na brak odniesień do innych metod, z których Doktorant korzysta, jak m.in. metody historyczno-instytucjonalnej czy instytucjonalno-prawnej, które towarzyszą badaniu ustroju i systemów politycznych Tunezji i Egiptu. Dostrzegłem również występowanie pewnych aspektów metody doktrynalnej, zwłaszcza podczas badania wymiarów religijnych i

ideologicznych wpływających na funkcjonowanie systemów społeczno-politycznych państw stanowiących przedmiot badań. Podkreśliłem również, że w części teoretycznej rozprawy, czyli w rozdziale pierwszym, w którym przywołano najważniejsze teorie demokracji, skorzystano z analizy narzędzi determinujących procesy demokratyzacji i de-demokratyzacji. Wszystko to doprowadziło mnie do wniosku, że strona metodologiczna rozprawy jest bogatsza niż tylko zastosowana analiza komparatystyczna, bezpośredni wywiad pogłębiony z reprezentantami tunezyjskich i egipskich organizacji pozarządowych, czy elementy analizy systemowej, o których wspomniano w pierwotnej wersji doktoratu. W wersji poprawionej pojawiło się odniesienie do metody neoinstytucjonalnej, co uważam za zabieg słuszny i oddający rzeczywisty charakter analizy prowadzonej w znacznych fragmentach rozprawy. Metoda neoinstytucjonalna nie wyczerpuje, w moim przekonaniu wszystkich stosowanych w toku analizy metod badawczych dotyczących ustroju państw stanowiących przedmiot badań, niemniej jednak rozszerza paletę metodologiczną zawartą w rozprawie i sugeruje świadomość Doktoranta w zakresie konieczności skorzystania z metod przybliżających funkcjonowanie i relacje między ważnymi dla procesów demokratyzacji instytucjami.

Choć Doktorant przyjął właściwe założenie badawcze, przyznając się do stosowania metody porównawczej oraz badań empirycznych, a w ostatecznej wersji rozprawy również do analizy neoinstytucjonalnej, to właśnie w tym wymiarze mam pewne uwagi natury polemicznej, które wpływają na moja ostateczną ocenę rozprawy. Bez wątpienia podejście komparatystyczne jest pożądane w sytuacji analizy dwóch rzeczywistości politycznych, wykazujących pewne podobieństwa, ale również znaczące różnice, zarówno w wymiarze historycznym, jak i współczesnym. Doktorant jest tego świadomy, od początku zakładając, że aby móc zweryfikować hipotezy badawcze i właściwie odpowiedzieć na pytania badawcze, powinien dokonać porównania przebiegu, charakteru oraz skutków procesów demokratyzacji Tunezji i Egiptu w okresie po roku 2010. Aby to uczynić, powinien albo zdecydować się na bezpośrednią komparatystykę ustroju, systemów politycznych, poszczególnych instytucji i innych elementów reżimu i formy rządów obydwu państw, albo po zbadaniu odrębnie specyfiki kwestii ustrojowych Tunezji i Egiptu dokonać porównania najważniejszych obszarów, w których dostrzegane są podobieństwa i różnice w przebiegu procesów demokratyzacji. W rozprawie zastosowano drugie podejście polegające na przedstawieniu tych samych problemów ustrojowych i politycznych z perspektywy tunezyjskiej i egipskiej, jednak zabrakło rozdziału lub podrozdziału podsumowującego, w którym Doktorant przedstawiłby własne wnioski na temat podobieństw i różnic w analizowanych procesach. Tego typu zadanie pozostawione jest czytelnikowi, który albo musi sam wyciągnąć wnioski z zastosowania analizy porównawczej

albo zapoznać się z opinią przywołanych w rozprawie działaczy organizacji pozarządowych, co stanowi kolejny etap badawczy. Tymczasem poświęcenie kilku stron tekstu na wnioski z analizy porównawczej nie tylko stanowiłoby naturalne podsumowanie badań prowadzonych w rozdziałach trzecim i czwartym, ale również legitymizowałoby zastosowanie komparatystyki jako narzędzia ukazującego tło polityczno-prawne dla realizacji procesów demokratyzacji; tło, które niejednokrotnie stanowi determinantę większej lub mniejszej skuteczności tych procesów. Tymczasem pewne (ograniczone) wnioski w tym zakresie pojawiają się w konkluzjach rozprawy, a także wypływają z lektury jej ostatniego rozdziału, w którym zastosowano metodę empiryczną.

We wspomnianym rozdziale rozprawy przedstawione zostają wyniki pogłębionych wywiadów przeprowadzonych przez Doktoranta z szóstką przedstawicieli organizacji pozarządowych z Tunezji i Egiptu, których celem jest ocena społecznych, politycznych i gospodarczych procesów demokratyzacji w obydwu państwach. Jak podkreśliłem wcześniej, jest to najbardziej oryginalna część rozprawy, która umożliwia nowatorskie w polskiej literaturze naukowej spojrzenie na źródła (nie)powodzenia Tunezji i Egiptu na drodze do kształtowania zasad demokratycznego państwa prawa. Perspektywa wewnętrzna pozwala nie tylko na wzięcie pod uwagę szerszej grupy czynników wpływających na przemiany ustrojowe w regionie, ale umożliwia zrozumienie, dlaczego obydwa państwa są dalekie od efektywnego wdrożenia rozwiązań charakterystycznych dla europejskich demokracji. Wyzwaniem dla zastosowania tego typu metody badawczej jest skala prowadzonych badań zdeterminowana przez liczbę dostępnych respondentów. Jak Doktorant sam przyznaje, z uwagi na trudności wynikające z ograniczonej dostępności do przedstawicieli organizacji pozarządowych w Tunezji i Egipcie, a także z przyczyn ograniczonego zaufania respondentów do osób „z zewnątrz”, udało się jedynie przeprowadzić sześć wywiadów, co z jednej strony stanowi wzrost o 50% w stosunku do pierwszej wersji rozprawy, z drugiej zaś może prowadzić do wniosku na temat ograniczonego zakresu prowadzonych badań. Bez wątpienia zwiększenie liczby potencjalnych wywiadów umożliwiło wzmocnienie ostatecznych rezultatów badawczych wynikających z dokonanych badań empirycznych, zwłaszcza biorąc pod uwagę jakość wniosków wypływających z dwóch dodatkowych wywiadów, niemniej jednak rezultatem tego typu analizy jest wciąż ograniczona perspektywa. Reasumując, wysoko oceniam pomysł przeprowadzenia wywiadów oraz towarzyszącą temu badaniu metodologię, jednak wyniki badań należy traktować w nieco ograniczony sposób, choć przyczyna takiego stanu rzeczy nie leży tylko po stronie Doktoranta. Polemizowałbym natomiast z formą przedstawienia wyników badań, ponieważ przytaczanie obszernych fragmentów wywiadu nie najlepiej współgra z

trzema (dwoma w poprzedniej wersji rozprawy) stronami maszynopisu zawierającymi wnioski Doktoranta z przeprowadzonych przez siebie wywiadów. Wydaje się to za mało, choć szanuję prawo autora do decydowania o formie prezentacji wyników badań.

Niezwykle ważną częścią rozprawy jest rozdział teoretyczny odnoszący się do analizy procesów demokratyzacji, których charakter i poziom są badane w kontekście przemian ustrojowych w Tunezji i Egipcie. Doktorant we właściwy sposób korzysta z dorobku uznanych ekspertów od demokracji, opierając się na definicjach wprowadzonych do literatury przez międzynarodowych i polskich badaczy problematyki, co pozwala na zaprezentowanie różnych ujęć i typologii demokracji. Natomiast wydaje się, że w rozważaniach nad kluczowymi procesami demokratyzacji i de-demokratyzacji zabrakło głębszej refleksji nad pojęciem rządów prawa i państwa praworządnego, co dopełniłoby teoretycznych podstaw prowadzonej w kolejnych rozdziałach analizy. W przypadku podjęcia próby opublikowania rozprawy doktorskiej, sugerowałbym rozszerzyć dyskurs o ten wątek, zwłaszcza w kontekście różnych aspektów praworządności podnoszonych we współczesnych badaniach demokracji.

Z uznaniem przyjąłem fakt sięgnięcia do poszczególnych teorii transformacji i tranzycji, które mają stanowić tło dla prowadzonej analizy procesów demokratyzacji Tunezji i Egiptu. Przywołując cechy charakterystyczne, ale i wyzwania okresu transformacji ustrojowej Europy Środkowo-Wschodniej oraz na Bałkanach, Doktorant uzyskuje szerszą perspektywę, dzięki której może posługiwać się bogatszym narzędziem komparatystycznym, zachowując oczywiście stosowny kontekst historyczny. W pierwszej recenzji zauważyłem, że dodatkową wartością byłoby odniesienie do transformacji demokratycznej wybranych państw Ameryki Łacińskiej, ponieważ napotykały one na niektóre problemy, jakie obserwowano w państwach Afryki Północnej w następstwie „Arabskiej Wiosny”. Z satysfakcją zauważam, że w ostatecznej wersji rozprawy pojawiły się wątki latynoamerykańskie, choćby w kontekście działań podejmowanych przez Organizację Państw Amerykańskich (OPA). Pomimo, że nie jest to konieczne z perspektywy problematyki badawczej, większa liczba przykładów państw Ameryki Łacińskiej z drugiej połowy XX wieku pozwoliłaby pełniej zrozumieć wyzwania przed jakimi stały państwa Północnej Afryki w chwili rozpoczęcia procesów demokratyzacji.

Bardzo wysoko oceniam kwerendę dokonaną przez Doktoranta. Analiza wykorzystanej w rozprawie literatury wskazuje na jego znaczącą wiedzę na temat polskich opracowań dotyczących procesów demokratyzacji w Afryce Północnej. Imponuje zarówno liczba wykorzystanych źródeł, jak i ich jakość naukowa, choć zawsze można zasugerować poszerzenie bibliografii o kilka pozycji stanowiących ważny element międzynarodowego dyskursu na temat procesów politycznych w Afryce Północnej, ponieważ w rozprawie

dominuje literatura polskojęzyczna. Pozytywnie oceniam fakt wykorzystania w rozprawie raportów organizacji pozarządowych oraz uznanych międzynarodowych indeksów determinujących stan demokracji w konkretnych państwach. Mowa tu przede wszystkim o *Human Development Index*, jak również raportach *Freedom House*, czy danych Banku Światowego. Doktorant nie tylko biegle posługuje się danymi pochodzącymi z tych dokumentów, ale również umiejętnie wykorzystuje je do wzmocnienia swojego przekazu naukowego.

Natomiast nie do końca rozumiem przyczynę, dla której znaczna część bibliografii, która jest formie monografii i artykułów naukowych została zaklasyfikowana jako „strony internetowe”, skoro wszystkie te źródła są dostępne w formie tradycyjnej. Nawet jeżeli Doktorant zapoznał się ze wspomnianą literaturą za pośrednictwem Internetu, to w chwili odwoływania się do konkretnej monografii czy artykułu powinien zastosować tradycyjne dane wydawnicze, zarówno w przypisie, jak i bibliografii. W rezultacie ciągłego przywoływania długich linków do stron, gdzie znajdują się informacje na temat konkretnego źródła, długość przypisów przybiera nienaturalne rozmiary. Nie jest to błąd formalny, ale z pewnością przed oddaniem rozprawy do publikacji należałoby dokonać weryfikacji w tym zakresie, podobnie jak powinno się w większym stopniu zadbać o przypisy do aktów prawnych, które mogą zostać wyodrębnione na liście bibliograficznej.

Nie mam poważnych zastrzeżeń do strony formalnej rozprawy. Została przygotowana w sposób rzetelny i jest logicznie ustrukturyzowana, pojęcia i definicje ważnych terminów odnoszących się do problematyki badawczej są właściwie wprowadzane do tekstu (co dotyczy również terminów obcojęzycznych), ewentualnie można zastanowić się nad ujednoczeniem sposobu cytowania większych fragmentów tekstu, które powinny być wyodrębnione.

Podsumowując, recenzowana rozprawa stanowi oryginalne opracowanie naukowe, zwłaszcza z punktu widzenia przeprowadzonych pogłębionych wywiadów, a sposób i zakres analizy wskazuje na ogólną wiedzę teoretyczną Doktoranta w zakresie nauk o polityce i administracji. Nie mam wątpliwości co do potencjału badawczego ani umiejętności analitycznych Pana mgr. Artura Wiśniewskiego, choć żałuję, że zapowiadana we wstępie komparatystyka przebiegu procesów demokratyzacji Tunezji i Egiptu nie została w pełni przeprowadzona. Również zbyt skromne wnioski badawcze pojawiające się na końcu rozdziału piątego świadczą o znacznym potencjale rozprawy, który nie w pełni został wykorzystany. Bez wątpienia zastosowane w ostatecznej wersji rozprawy modyfikacje, zarówno w kontekście zakresu badawczego, stawianych hipotez i pytań badawczych, a także innych zagadnień

wskazywanych w pierwszych opiniach recenzentów wzmocniły jakość naukową rozprawy. W związku z tym powtarzam konkluzję recenzji sporządzonej we wrześniu 2023 roku, w której uznałem pracę doktorską Pana mgr. Artura Wiśniewskiego za dzieło wartościowe z punktu widzenia badania stanu demokratyzacji państw, w których „Arabska Wiosna” zainicjowała reformy polityczne, społeczne i gospodarcze. Również strona formalna pracy jest właściwa, co wzmocnia moją pozytywną ocenę rozprawy *Procesy demokratyzacji Republiki Tunezyjskiej oraz Arabskiej Republiki Egiptu w latach 2010-2022*.

W związku z powyższym, wnoszę do Rady Naukowej Instytutu Stosunków Międzynarodowych i Polityk Publicznych Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach o dopuszczenie Pana mgr. Artura Wiśniewskiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized, overlapping loops and lines, positioned in the lower right quadrant of the page.